

Maryia Anufryieva

Warszawa

Wpływ języka białoruskiego na polszczyznę Polaków Grodzieńszczyzny – pokolenie 1920–1940 (na przykładzie nagrań i wywiadów z Grodna, Lidy i Wołkowyska)

I. Według ostatniego spisu ludności, który odbył się w 2009 roku, w Republice Białoruś mieszka 9 503 807 osób¹. Pochodzenie polskie zadeklarowało 294 549 osób, czyli 3,1% procent ogółu ludności. Polska mniejszość narodowa jest drugą pod względem liczebności mniejszością narodową na Białorusi, ustępując tylko Rosjanom (785 084 osób, czyli 8,3%)². Obwód grodzieński, graniczący z Polską (woj. podlaskie) oraz Litwą (okręgi wileński i olicki), jest doskonałym miejscem do przeprowadzania badań terenowych poświęconych Polonii białoruskiej, ponieważ mieszka w nim przeważająca liczba Polaków na Białorusi (78%). Największe skupiska Polaków są w rejonach: grodzieńskim (82 965 osób, 34%), lidzkim (47 660 osób, 35%), szczuczyńskim (22 151 osób, 46%), werenowskim (24 615 osób, 81%) oraz w wołkowyskim (18 801 osób, 25%)³.

Celem artykułu jest przedstawienie wpływów języka białoruskiego, które można zarejestrować w mowie Polaków z Grodzieńszczyzny urodzonych w międzywojniu. Podstawą analizy językowej są materiały (ocyfrowane nagrania rozmów z respondentami) zebrane przez autorkę podczas badań terenowych przeprowadzonych w 2015 roku w trzech miastach położonych w obwodzie grodzieńskim: w Grodnie, Lidzie oraz Wołkowysku. Miasta te mają bogatą historię oraz do tej pory zachowały silny żywioł polski (co najmniej 25% mieszkańców deklaruje pochodzenie polskie). Skład narodowościowy w poszczególnych miastach przedstawia się następująco: Grodno: ludność 361 352 osoby, Białorusini 62%, Polacy 24%, inni 14%; Lida: ludność 105 600 osób, Białorusini 44%, Polacy 38%, inni 18%; Wołkowysk:

¹ *Перепись населения 2009. Национальный состав населения Республики Беларусь (Population Census 2009. Ethnic Composition of the Population of the Republic of Belarus)*, т. III, Минск 2011, s. 7–9 [online] http://belstat.gov.by/perepis-naseleniya/perepis-naseleniya-2009-goda/statisticheskie-publikatsii/statisticheskie-sborniki_2/index_535/ [dostęp 04.12.2015].

² *Ibidem*, s. 7–9.

³ *Ibidem*, s. 16–17.

ludność 44 110 osób, Białorusini 63%, Polacy 25%, inni 12%¹. Badaniami objęto 25 osób w wieku starszym niż 75 lat. Podczas opisywania polszczyzny respondentów posługiwałam się metodą strukturalnego opisu języka, dlatego również w tym artykule cechy białoruskie zostaną przedstawione we wszystkich podsystemach języka: w fonetyce, fleksji, składni, słowotwórstwie oraz słownictwie. Za wpływ języka białoruskiego uważam zarówno cechy pochodzące z języka literackiego, jak również cechy należące do rejestru tzw. mowy prostej, którą traktuję za badaczami języka polskiego i białoruskiego na pograniczu polsko-białorusko-litewskim jako jeden z dialektów języka białoruskiego². Każda przedstawiona cecha językowa poświadczona będzie przykładami użycia przez informatorów.

II. Żeby przejść do rozważań o języku polskim Polaków pokolenia 1920–1940, należy przedstawić sytuację językową, w jakiej znajdują się Polacy na Białorusi.

Na Białorusi wg spisu ludności z 2009 roku 15 854 osób (5,4 %) przyznało się do polskości i wskazało jako język ojczysty język polski. Jednak tylko 3 837 osób posługuje się nim w domu (1,3%)³. Jest to niepokojące zjawisko, ponieważ w 1999 roku jako język ojczysty wymieniło polszczyznę 65 455 Polaków (czyli 16,5%), a jej używanie w domu zadeklarowało 18 720 osób (czyli 4,7%). Z analizy danych wynika, że w ciągu dziesięciu lat liczba Polaków uznających polszczyznę za język ojczysty zmalała trzykrotnie, a liczba osób używających polszczyzny w domu zmalała blisko pięciokrotnie⁴. Nie jest to uzależnione od zmniejszenia się liczebności Polaków na Białorusi, ponieważ zmniejszyła się ona zaledwie o 1%. Główną przyczyną takich zmian jest fakt zwiększenia się liczby Polaków, którzy za swój język ojczysty uważają język rosyjski (w 1999 roku 16,2%, a w 2009 już 33,9%; jednocześnie spadła liczba Polaków uznających język białoruski za język ojczysty z 67,1% do 58,2%)⁵. Językiem białoruskim natomiast na co dzień mówi 40,9% Polaków, a rosyjskim 50,9%⁶. Dodatkowo, jakiegokolwiek rozważania na temat języka ojczystego i domowego w sytuacji Polaków na Białorusi komplikuje złożona relacja między świadomością narodową a językiem ojczystym, gdyż związek między nimi nie zawsze jest oczywisty. Polacy na całych Kresach Wschodnich są dwu- lub wielojęzyczni, a jednojęzyczność jest wyjątkowa. W przeszłości dominował bilingwizm polsko-rosyjski.

¹ *Ibidem*, s. 16–17.

² M. J a n k o w i a k, „Mowa prosta” jest dla mnie synonimem gwary białoruskiej [online], <http://zw.lt/opinie/jankowiak-mowa-prosta-jest-dla-mnie-synonimem-gwary-bialoruskiej/> [dostęp 20.10.2016]; K. M o r i t a, *Przemiany socjolingwistyczne w polskich społecznościach na Litwie (rejon trocki) i Białorusi (rejon iwieniecki). Studium porównawcze*, Warszawa 2006, s. 126.

³ H. K a r a ś, *Odrodzenie polszczyzny czy jej zanik? O sytuacji języka polskiego na dawnych Kresach Wschodnich*. „Poradnik Językowy”, z. 8, s. 26; *Перепись населения 2009...*, s. 317–333.

⁴ H. K a r a ś, *op. cit.*, s. 18.

⁵ *Ibidem*, s. 18.; *Перепись населения 2009...*, s. 317–318.

⁶ H. K a r a ś, *op. cit.*, s. 26; *Перепись населения 2009...*, s. 355.

Obecnie znajomość języków państwowych jest powszechna, stąd różne typy wielojęzyczności, różne także w ramach tego samego państwa. Sytuację na Białorusi dodatkowo komplikuje fakt oficjalnego istnienia dwóch języków urzędowych – rosyjskiego i białoruskiego – oraz powszechne używanie trasianki, a na terenach graniczących z Polską i Litwą tzw. mowy prostej¹. Analizy porównawcza danych statystycznych wykazała również, że samoświadomość językowa Polaków mieszkających zarówno w miastach, jak i na wsiach jest mniej więcej jednakowa (język ojczysty: w miastach 5,3%, na wsi 5,5%, język polski jako język domowy: w miastach 1,2%, na wsi ok. 1,5%)².

Biorąc pod uwagę kryterium zakresu komunikatywnego, trzeba podkreślić, że polszczyzna nie jest jedynym kodem używanym wśród Polaków na Białorusi. Polski język etniczny nie jest kodem państwowym (oficjalnym), dlatego może odgrywać rolę jedynie kodu lokalnego (środowiskowego, grupowego, rodzinnego). Tym samym jego ranga jest niższa niż języków oficjalnych (czyli białoruskiego i rosyjskiego). W stosunku do języka standardowego danego kraju polszczyzna może być jedynie ujmowana w funkcji języka mniejszości narodowej lub w funkcji dialektu autochtonicznego polskiej zbiorowości. W odniesieniu do autochtonicznych polskojęzycznych zbiorowości, do których należą Polacy na Białorusi, ich etniczny kod, czyli język polski w zróżnicowaniu wariantowym, odgrywa przede wszystkim rolę integrującą, stanowi jeden z podstawowych składników ich autocharakterystyki i jedną z podstawowych wartości ich kultury, jest istotnym elementem w procesie identyfikacji członków tych zbiorowości i pełniącym funkcję socjolektu etnicznego³. Język polski odgrywa również rolę kulturotwórczą, umożliwia uczestniczenie w kulturze polskiej i stanowi istotny czynnik w procesach ścierania się dwu konkretnych systemów kulturowych – polskiego oraz systemu oficjalnej kultury państwa pobytu autochtonicznych polskojęzycznych zbiorowości, czyli w tym wypadku Białorusi (tu warto zaznaczyć, że na Białorusi silny jest także wpływ kultury rosyjskiej). Wśród odmian polszczyzny na dawnych Kresach Wschodnich występuje współcześnie znaczne zróżnicowanie. Wyraźnie zaznaczają się odmiany standardowe zgodne z normą języka ogólnego, ale taką polszczyzną posługuje się niewielka część inteligencji. Przeważają natomiast odmiany mieszanek: kulturalne i regionalno-gwarowe, które mają przede wszystkim charakter enklawowy. Dla osób o bardzo słabej znajomości języka polskiego (które tę znajomość utraciły bądź ją dopiero nabywają) charakterystyczne są kresowe dialekty polonijne, które są melanżem języków bądź dialektów (na Białorusi to będą języki białoruski i rosyjski) oraz składników wariantów polszczyzny. Użytkownicy polszczyzny na Białorusi z reguły są z zdecydowanej większości polilingwalni, ale w odniesieniu do czterech podsta-

¹ H. K a r a ś, *op.cit.*, s. 27–28.

² *Перепись населения 2009...*, s. 341–370.

³ Potwierdzają tę tezę badania przeprowadzone przez R. Dzwonkowskiego (R D z w o n - k o w s k i, O. G o r b a n i u k, J. G o r b a n i u k, *Postawy katolików obrządku łacińskiego na Białorusi wobec języka polskiego*, Lublin, 2004, s. 135–137).

wowych przedziałów pokoleniowych (pokolenie najstarsze, starsze, średnie oraz młode) zaznaczają się wyraźne różnice w stosunku do języka polskiego i stopnia znajomości jego wariantów. Polakom na Białorusi brakuje głębokiej identyfikacji z językiem polskim. Pokolenie najstarsze (urodzonych na Białorusi przed II wojną światową) charakteryzuje jeszcze znajomość tradycyjnych kresowych odmian regionalnych polszczyzny. Dla nich polszczyzna jest ważnym czynnikiem identyfikacji etnicznej, uznawana jest za język ojczysty i język religii rzymskokatolickiej. Pokolenie starsze (50–60 lat) oraz średnie (30–40 lat) albo w ogóle nie zna języka polskiego, albo posługuje się jego odmianami mieszanymi. W pokoleniu średnim (30–40 lat), które miało możliwości uczenia się języka polskiego w różnych formach nauczania prowadzonych przez ZPB, przeważają motywacje utylitarne – kontakty biznesowe, Karta Polaka, kontakty rodzinne w Polsce. Pokolenia najmłodsze (dzieci i młodzież) uczy się polszczyzny standardowej, a posługuje się najczęściej kulturalną odmianą mieszaną. Znajomość języka polskiego przedstawiciele tego pokolenia łączą z poszukiwaniem własnego rodowodu, z wyjazdami do Polski na kolonie oraz studia itp. W większości jednak dla Polaków na Białorusi język polski nie stanowi kodu komunikacji grupowej i rodzinnej, nie słyszą go na ulicy, szereg osób deklaruje narodowość polską, ale nie mówi po polsku i nie ma kontaktu z polską kulturą. Na terenie Białorusi język polski stracił już funkcję etnolektu ze względu na małą spoistość i stopień wewnętrznej organizacji polskojęzycznej grupy etnicznej, z wyjątkiem polskiej enklawy na Grodzieńszczyźnie¹.

Polszczyzna powoli ustępuje również jako język religii katolickiej (mszy świętych, nabożeństw, katechez)². W maksymalnie okrojony sposób funkcjonuje również jako język komunikacji publicznej w różnych instytucjach i organizacjach życia społeczno-polityczno-kulturalnego, a więc jako język prasy, programów telewizyjnych i radiowych, portali internetowych, koncertów, przedstawień teatralnych. Wiąże się to przede wszystkim z rozłamem ZPB i funkcjonowaniem prasy polskojęzycznej w „drugim obiegu”, jak również „zamrożeniem” kontaktów z władzami lokalnymi, których pozwolenia są potrzebne na przeprowadzenia spotkań kulturalnych. Stosunkowo nieźle polszczyzna funkcjonuje jako język wykładany w szkołach na różnych poziomach nauczania (od przedszkola po uniwersytety). Mimo wszystkich utrudnień ze strony władz białoruskich obserwuje się wzrost chętnych do nauki języka polskiego zarówno jako języka ojczystego, jak również języka obcego. Funkcjonuje również polszczyzna jako język części kontaktów zewnętrznych, np. z gośćmi z Polski³.

III. Spośród około 22 godzin ciągłych rozmów, którymi dysponuje autorka, przy opisie strukturalnym polszczyzny informatorów wykorzystano wyłącznie nagrania rozmów, które przebiegały w języku polskim.

¹ S. Dubisz, *Językoznawcze studia polonistyczne (pisma wybrane, uzupełnione, zmienione)*, t. I: *Dialektologia i jej pogranicza*, Warszawa 2013, s. 94–107.

² R. Dzwonkowski, O. Gorbaniuk, J. Gorbaniuk, *op. cit.*, s. 47–106.

³ H. Karaś, *op. cit.*, s. 28–29.

Niniejsze opracowanie opiera się na 16 nagraniach. Nagrań w mowie prostej ze względów oczywistych nie uwzględniono.

Jednym z kłopotów, który pojawia się w trakcie opisywania cech białoruskich w polszczyźnie Polaków na Białorusi, jest trudność z ustanowieniem przyczyn rejestrowanego zjawiska. Jak już wspominałam wyżej, polszczyzna Polaków na Białorusi nieustannie znajduje się pod wpływem języków rosyjskiego i białoruskiego. Bliskość języków wschodniosłowiańskich, do których należą te dwa języki, powoduje, że czasami ciężko jest ustalić, czy dane zjawisko językowe jest wynikiem interferencji wywołanych wpływem języka rosyjskiego, czy jednak ma ono podłoże białoruskie. Tego rodzaju sytuacje starałam się traktować jako interferencje wschodniosłowiańskie.

W wyekscerpowanym materiale (średnio 10 min. rozmowy z każdym informatorem, czyli około 2 stron znormalizowanego maszynopisu) dały się zauważyć następujące cechy o genezie białoruskiej:

1. Fonetyka

1. 1. Akanie

Akanie jest najczęściej spotykaną cechą fonetyczną w badanej grupie. Odnotowano je u wszystkich informatorów. W wyekscerpowanym materiale zostało zarejestrowane 119 razy. Akanie wystąpiło zarówno w pozycjach przed- jak i poakcentowych. Odnotowano proces akania zarówno w postaci zmiany *e>a*, jak i *o>a*, występujący zarówno w nagłosie, jak w śródgłosie i wygłosie.

a) Zmiany *e>a* wystąpiły w następujących pozycjach:

- w 1 os. lp. czasu ter.: *sxo3a*, *ńe moga*, *muv'a*, *brała šmatka* LidM, *ja ńosa*, *mało p'iša*, *ja kup'a* WołLS, *patša* GrGS, *vyžuca* WołBB.
- w 3 os. lp. czasu ter.: *um'a*, *przyjm'a*, *ks'onc iz'a* LidM, *každy pov'a* WołLS, *co on p'iša* GrIR.
- w M. i B. lmn. przymiotników (i wyrazów odmieniających się według paradygmatu przymiotnikowego) wszystkich rodzajów: *rence čarna*, *pos'v'enc'ic' sfoja m'eškańa* LidM, *ńe młoda byl'i* LidJK.
- w B. lp. rzeczowników r. ż: *zaxorovała na gruz'l'ica* WołWK, *vzryval'i ryba* GrRD, *každy ńa3'el'a* LidM, *ńe pam'entaš žona* WołMP, *dostał zapal'nička*, *ńex tšymajo pam'ontka*, *obrab'ac' ta z'em'a*, *rospal'i ta p'ecka*, *ta kafel'ka* WołLS, *z'em'a daval'i* WołKJ, *rob'il'i operacija* LidJ2, *sfoja xatka postroił*, *mašina kup'it*, *zrob'ić podłoga*, *s'feca tšeba*, LidJ1, *mam leg'itymacja* LidZR, *m'ał setka ov'ec*, *vysłano na syber'a/ žona w varkutu* WołWK, *xc'ała* [urodzić] *curka*, *na naša žyc'a* LidJK, *rob'il'i operacija*, *is'c' na robota*, *renka nab'ija* WołIK, *zostav'e z'em'a ojcu* GrIR, *gnal'i vutka*, *pami'entam vojna*, *pol'ska pam'entało*, *vnučka xcemy* GrGS.
- w N. lp. rzeczowników męskich i nijakich: *s bratam* LidJK, *pracovał asystentam* WołIK.
- w przysłówkach zakończonych na *-o*, *-e*: *potšebna* LidZR, *s'm'ešna* WołBB, *troxa* WołLS.

• w rzeczownikach z wygłosem na *-ek*: *majontak, franak, budynak* LidJK.

b) Zmiany *o>a* zaszły w następujących pozycjach:

• w czasownikach w 3 os. lp. r. n. czasu przesz.: (dziecko) *była 3'ev'onte* WołWK, *nas była p'enc' osup* LidM, *można była kup'ic'* WołKJ, *k'edys' nas była fšyscy dużo* LidJK, *tfaży nie była* WołIK.

1. 2. Wargowo-zębowa wymowa *v*, obocznie z wymową dwuwar-gową *u*.

Zjawisko to jest wynikiem wpływu języka białoruskiego, gdzie obok spółgłoski *ɐ* [v] występuje również spółgłoska *ʏ* [u], która historycznie powstała z *v*, *ł* oraz *u*¹. Taka wymowa zarejestrowana została u 8 informatorów: *pracował u škol'e* WołBB, *pravastałuny* LidJK, *čapajeł, m'ečystał* WołKJ, *3'adek u pol'sk'im munduże* WołLS, *pravastałuny, u poŕšedńe dńi, złamałšy* LidM, *pravastałune, ve l'voŭsk'im, nedałuno* GrTŻ, *u xac'e* WołWK.

1. 3. Tylnojęzykowa szczelinowa wymowa dźwięcznego *h* (*ɣ*), *h'* (*ɣ'*). Głoska *ɣ* jest naturalna dla języka białoruskiego. Występuje ona w opozycji do bezdźwięcznej *x*. Natomiast dźwięk *g* oraz jego miękki odpowiednik *g'* występują jedynie w wyrazach zapożyczonych. Dlatego też w polszczyźnie badanego pokolenia dosyć często występuje *ɣ* w miejscu ogólnopolskiego *x*: z *boŭaterev'ič, ɣ'istorja* GrGS, *buyal'ter* GrI, *ɣandl'ovym* WołIK, *ɣel'ena, ɣel'a* LidJK, *ɣel'a* LidJ1, z *ɣ'istorji, ɣektar, ɣall'er* WołKJ, *ɣanarov'e* WołLS, *ɣel'ena, ɣ'istorje, ɣodoval'i s'e* WołMP, *ɣektara* GrTŻ, *ɣektaruf, ɣel'ka* WołWK, *ɣeńo* LidZR.

1. 4. Występowanie głosek protetycznych.

Protetyczne dźwięki są charakterystyczne dla języka białoruskiego. W mowie informatorów dało się zauważyć następujące głoski protetyczne:

- *v-*: *vučyl'i s'e* zam. *učyli še, vo* zam. *o* LidJK, *vučyc' s'e* zam. *učyc' še* LidM.
- *u-*: *uŕšenž'e* zam. *fšenž'e* WołKJ
- *j-*: z *jim'i* WołBB, z *j'im* GrGS, *j'i* zam. *i, j'ix, j'ivje* zam. *lwje* WołKJ, *j'ix* WołLS, *jon* zam. *on, jana* zam. *ona* LidM.

1. 5. Zróżnicowanie miejsca oraz sposobu artykulacji spółgłosek, które jest spowodowane czynnym bi- lub polilingwizmem:

- a) *ch/ch'*: *trox'i, x'iba* LidJK, *x'itre* LidJ1.
- b) *n//ń*: *3'efčyńk'i* WołBB, *du3'insk'im* GrGS, *u gdansku* LidJK.
- c) *s//s'*: *ps'ixołaga* WołIK, *sredńe* LidJ2.
- d) *x//k*: *kce, xto, kcem* LidM, *kšč'il'i, kc'ałam* GrTŻ, *kšč'il'i* LidZR.
- e) *z//ż*: *nažv'isko, žm'eńe, ž j'im'i* WołBB, *nažv'isko* LidJK, *ž l'itvy* LidJ1, *ž m'ińska, žńes'l'i* WołKJ, *zamroženty* GrRD, *g'imnažjum* GrTŻ, *z g'imnažjum* LidZR.

2. Fleksja

Wszystkie zmiany zachodzące we fleksji, które mają podłoże białoruskie, są spowodowane zmianami fonetycznymi (akaniem).

¹ T. Rott-Żebrowski, *Gramatyka języka białoruskiego. Minimum gramatyczne*, cz. I, Lublin 1991, s. 10.

2. 1. Przypadek

a. W M. lp. r.n. pod wpływem akania pojawia się końcówka *-a* zam. *-e*: *juś jak pov'e kazańa, było vesel'a* (LidM).

b. W N. lp. w r. m. końcówka *-em* w wyniku akania zmienia się na *-am*: *pracovał on na kol'ej i staršym asystentam* (WołIK), *vučyws'a prostym ks'en-žam, pracovał zakryst'anam* (LidM), *ja nie v'em/ ona prafesoram/ a może być' naučyc'el' prafesoram* (WołBB).

c. Bardzo szeroko poświadczony jest synkretyzm biernika–mianownika r.ż. lp., który również jest skutkiem akania, np.: *to muj 3'adek kup'it navet jego z'em'a, a lub'it vyp'ic' i pal'it fajka zafše, a u nas sfoja vutka gnal'i, on na voda kap'e, a on ta cała butel'ečka vyl'ał do vutk'i, my pšešl'i vojna, popadal'i my na z'em'a, v banku l'ežal'i p'eñonže na nauka z našej roz'iny s'ež'eñefsk'ix, jez'z'il'i na reab'il'itacija, xce s'e žeby 3'ecko pol'ska pam'entało* (GrGS), *pojade tam na ñem'ecku z'em'a/ ja tu zostav'e z'em'a sfoix ojcuł* (GrIR), *rob'il'i operacija mñi, on vnučka moja ješče ańołk'em nazyva, gž'e is'c' na robota jej, ñexaj nab'ija renka, ja pošlam na pensja* (WołIK), *xc'ała curka a ma synuł* (LidJK), *pošet na vojna, zapal'it zapal'nička, v'eš/ jaka benz'eš m'ała vyplata, ñex tšymajo pam'ontka* (WołLC), *každ'u n'až'el'a pros'i, brała jaka šmatka, a tera vz'oł žona* (LidM), *mñe od razu kamandyročka* (GrRD), *puz'nej juś na pensja// m'ałam pensja nie duža* (GrTŻ), *mamus'a zaxorovała na gruz'l'ica, d'ad'a na syberja* (WołWK), *l'eg'itymacja mam* (LidZR). Synkretyzm biernika–mianownika wystąpił u 12 informatorów. W wyekscerpowanym materiale formy takie pojawiły się 38 razy.

2. 2. Czasownik

W 1. os. lp. czas. I i II koniugacji w wyniku akania, obok odnosowanej końcówki osobowej *-ę>-e*, występuje końcówka *-a*, np.: *a gazety to i teras kupuja* (WołBB), *ja patša na sfoix 3'ec'i* (GrGS), *ja ñosa ubrañe dl'a syna, teras juś mało p'iša* (WołLC), *jeden ras// zaxorovał/ kaža/ muv'a* [do niego] (LidM). Również podobne zjawisko prowadzi do występowania końcówki *-a* w 3. os. lp.: *co on p'iša* (GrIR), *tak um'a, teras tu sxoža* Lid M.

3. Składnia

W składni informatorów nie zarejestrowano cech typowo białoruskich. Nie znaczy to jednak, że w podsystemie składniowym badanego pokolenia nie ma żadnych zmian, które byłyby podyktowane kontaktami polsko-białoruskimi. Takie cechy występują, tylko mają one niejednoznaczne pochodzenie. Zaliczyłabym je do cech spowodowanych wpływami wschodniosłowiańskimi, bo mogą one pojawiać się zarówno pod wpływem języka białoruskiego, jak i języka rosyjskiego. Do cech takich zaliczyć można:

3. 1. Różnice w łączliwości form pod względem rodzaju

Brak zgodności składniowej pod względem rodzaju w liczbie mnogiej w związku głównym oraz w grupie nominalnej są cechą charakterystyczną dla gwar na całym obszarze Kresów wschodnich. Jest to najczęściej wynik wpływów języków rosyjskiego i białoruskiego, w których kategoria męskoosobo-

wości nie uległa gramatyzacji¹. W analizowanym materiale przykłady zakłóceń w zakresie użycia form męsko- i niemęskoosobowych są bardzo liczne, np.: *s'ostra z mamu pšendl'i* GrGS, *3'ec'i jego tutaj ros'l'i* WołMP (forma męskoosobowa czasownika przy rzeczownikach niemęskoosobowych); *zobač jak/ były i brac'a/ s'ostry u mamy byl'i* GrTŻ (orzeczenie w formie niemęskoosobowej, podczas gdy podmiot jest rzeczownikiem męskoosobowym lub orzeczenie jest wyrażone czasownikiem w formie męskoosobowej przy rzeczowniku rodzaju żeńskiego).

3. 2. Różnice w łączliwości form przypadkowych

W analizowanym materiale językowym widoczne są różnice w łączliwości form przypadkowych. Wymienić tu można np. występowanie formy orzecznika w innym niż w polszczyźnie ogólnej przypadku. Liczne zmiany dotyczą również rekcji czasowników i innowacji w konstrukcjach przyimkowych, które powstały przeważnie w wyniku przenoszenia rosyjskich lub białoruskich struktur składniowych, por. np. *mama gospodyńi domu była* WołIK, *monš był kos'c'el'ny* LidM. Na uwagę zasługuje tu przede wszystkim forma orzecznika rzeczownikowego występującego w mianowniku, a w nie w narzędniku).

Różnice w występowaniu konstrukcji bezprzyimkowych i przyimkowych, które często wynikają z czynnego bilingwizmu lub polilingwizmu informatorów, ilustrują przykłady typu: *teras ona mńe l'ekarstfo pšysyłała* WołIK, *syn staršy mńe pov'ada* LidZR (konstrukcje bezprzyimkowe zamiast ogólnopolskich przyimkowych); *my na ix nazyval'i* LidJK (konstrukcje przyimkowe zamiast ogólnopolskich bezprzyimkowych); *ja uroz'ila m s'e v noc pod novy rok, zabral'i na prusy* WołWK (konstrukcje przyimkowe zamiast ogólnopolskich innych przyimkowych).

3. 3. Brak czasownikowych form bezosobowych na -no/ -to.

Zamiast form bezosobowych na Grodzieńszczyźnie używane są formy czasownika w 3. os. l. mn., co jest prawdopodobnie spowodowane wpływami języków wschodniosłowiańskich, w którym bezosobowe formy na -no/ -to występują rzadziej, np.: *u nas sfoja vutka gnał'i, jak stal'i stšel'ac', al'e muv'ila jedna znajoma/ že pokazyval'i mego vnuka po drug'im program'e pol'sk'i*.

4. Słowotwórstwo

W zakresie słowotwórstwa nie spotkałam się z użyciem jakiegoś formantu o genezie typowo białoruskiej, ponieważ, ogólnie rzecz ujmując, system słowotwórstwa polszczyzny na Kresach północno-wschodnich nie odbiega od reguł rządzących w języku ogólnopolskim. Można jedynie zwrócić uwagę na częste wykorzystywanie partykuły wzmacniającej -ż przy słowotwórstwie zaimków oraz spójników. Partykuła ta jednak jest obecna zarówno w formach języka rosyjskiego, jak i białoruskiego, dlatego przyporządkowałabym ją przede wszystkim do wpływów języków wschodniosłowiańskich w ogóle, a nie jedynie języka białoruskiego, np. *jaš kończyłem*

¹ H. K a r a ś, *Gwary polskie na Kowieńszczyźnie*, Warszawa 2002, s. 232.

f čterz'estym usmym (WołK)], toś my sfoje/ a myś po rusku rozum'ejo (WołBB); a żeż znała z'efčynk'i fšystk'e te p'osenk'i (GrGS).

5. Słownictwo

Trzeba podkreślić, że wyodrębnienie białorutenizmów nie jest rzeczą łatwą. Nie chodzi tu tylko o wspólnych z językiem rosyjskim leksemów, lecz również o podobieństwo brzmieniowe oraz znaczeniowe poszczególnych wyrazów. Dodatkową trudność przysparzają wyrazy, które pochodzą z mowy prostej i trasianki. Często wyrazy te są rdzennie rosyjskie, ale adaptowane fonetycznie na wzór wymowy białoruskiej. W takich wypadkach leksemy te traktowałam jako zapożyczenia z języka białoruskiego, ponieważ, jak już wspominałam wyżej, mowę prostą oraz trasiankę traktuję jako dialekty języka białoruskiego¹.

Porównując leksykę badanego pokolenia pod kątem interferencji można stwierdzić, że rusycyzmy przeważają nad białorutenizmami. W wyekscerpowanym materiale rusycyzmy stanowią 75% (100 przykładów), a białorutenizmy 25% (33 przykłady). Zapożyczenia z języka białoruskiego odnotowano w 12 przypadkach (37%), zapożyczenia formalnosemantyczne pojawiły się 12 razy (37%). Kalki słowotwórcze wyrazowe wystąpiły 1 raz (3%), natomiast kalki semantyczne wyrazowe stanowiły 18% słownictwa, zaś kalki frazeologiczne – 5%.

5. 1. Zapożyczenia *вёска* 'wieś' i derywaty: *на вёсцы* [na v'oscy] 'na wsi': *jak pšyjež'em do c'eb'e/ to my tak nagadamy s'e po pol'sku/ a tam na v'oscy/ nu jak na v'oscy (WołBB), на вясковыму* [pa v'ask'ovamu] 'tak, ja na wsi': *v'ask'ove l'už'i/ ubr'anyja pa v'ask'ovamu (WołLC); вучыцца* [vuč'ycca] 'uczyć się': *dv'e z'efčyny też vuč'yl'is'a u 'etym/ u l'ubl'ińe (LidJK), вучоба* [vuč'oba] 'nauka': *a syn ješče na vuč'ob'e był (LidM); гаварыць* [gavar'yt'] 'mówić': *fs'o rawno n'ašyja gavar'yl'i/ xto pa pol'sku/ xto pa prostu/ jak my gavar'orym/ wot abyknaw'enna (LidJK), nu dav'aj/ gavar'u/ m'ama pamož'am (LidJ1); дзетанька* [z'etan'ka] 'dziecko kochane': *ja pa pol'sku/ z'etańka/ rozmuv'ała pak'a nie paš'ta w škołu (LidJ1); дзіця* [z'it'a] 'dziecko': *sk'it'ie z vozu z'it'at'i (WołWK); дык// дак* [dyk// dak] 'oczywiście': *a ja dak v'adoma/ że fs'i/ o/ u moskf'e zostac' s'e b'es/ bez mamy (WołLC); казаць* [kaz'at'] 'mówić': *jak my k'ažam pamas'irujem/ k'ažam (LidM); куратнік* [kur'atn'ik] 'kurnik': *tšeba tam kur'atnik зроб'ic'/ bo to kuram nie ma gž'e (LidJ1); ноч* [noč] 'noc': *z'is' cała noč nie mogła spac' (LidM).*

5. 2. Zapożyczenia formalnosemantyczne: *дурны* 'głupi': *čego ty płačeš durna/ to nie tfoje z'ecko (WołWK), por. błr. дурны; кладоўка* 'spizarnia': *ja tak nie mogła zajs'c'/ al'e byl'i w kładowcy (LidM) por. błr. кладоўка; nadta* 'bardzo': *tak'i był natta m'ity/ natta u t'ab'e pañi janova ładnie (LidJ1), por. błr. надта; piersz* 'najpierw': *ja nie xval'e s'e/ al'e ładnie p'iše/ teras juš mało p'iša/ a p'erš to (WołLC), por. błr. перш; помылка* 'błąd':

¹ O podobnym problemie pisze I.Grek-Pabisowa, M.Ostrówka, B.Biesiadowska-Magdziarz, *Język polski na Białorusi Radzieckiej w okresie międzywojennym. Polszczyzna mówiona*, Warszawa 2008, s. 111.

po rosyjsku dykt^{ant} zrob'il'i/ to u mnie sto jedenas'c'e pomyłek było f jednej lis'c'e (GrRD), por. biał. памылка; **przybrać obrazy** 'upiększyć obraz w kącie mieszkania': nu tak'e f'irank'i ładnie/ i tak o/ obrazy i pšybrane (LidJ1), por. biał. прыбраць абразы; **wyjawić się** 'rozpoznać chorobę': żyła ješče jak tam ta choroba vyjav'ila s'a (WołWK), por. biał. выявіць хваробы; **zdaje się** 'wydaje się': nu zdaje s'e staram s'e po pol'sku/ tu fpakuje ruska l'itera; i ona żyła/ f poznańu zdaje s'e (WołBB), por. biał. здаецца.

5. 3. Kalki słowotwórcze wyrazowe: gospodarzyć 'posiadać ziemię, być rolnikiem': żeby tam sob'e žonž'it/ gospodażył/ a on nigdy pługa v renku ni tšymał (GrIR), por. biał. заадаарыць.

5. 4. Kalki semantyczne wyrazowe: dokładnie 'poprawnie, bezbłędnie': ja tak dokładnie po pol'sku nie rozmaw'am/ łam'e/ bo xce s'e pov'ež'ec' tak dokładnie/ juš pytam/ bo jakos' nie tak/ czy dokładnie nap'isała (WołBB), może nie dokładnie tak nie pov'em/ al'e fšystko rozum'em (LidJK), por. biał. дакладна; **hodować się** 'wychowywać się': a tak do ž'ec'i nedostatku tak'im teraz yodoval'i s'e (WołMP1), por. biał. задавацца; **łupić** 'mocno bić': koń mnie łup'i (WołWK), por. biał. лупіць; **musi** 'chyba': to jej spodobało s'e/ mus'i/ tak ja juš konstantym i zostałem s'e, mus'i v dvuž'estym drug'im/ czy tšec'im pšyjexal'i (WołKJ), a tatus' ožeńił s'e/ bo tšeba mus'i/ ktos' op'ekovac' s'e/ čvoro ž'ec'i (WołWK), por. biał. мусіць.

5. 5. kalki frazeologiczne: jak chcesz 'jak sobie chcesz, jak sobie zyczysz': i jak chočaš/ i co chočaš/ nie do vytšymańa było/ nie do vytšymańa (WołLC), por. biał. як хочаш; **tak samo** 'również': ten syn tak samo vyšša zakońčył/ i jej tak samo/ prafesorem/ ona tak samo na vysok'im stanov'isku pracovała (WołBB), por. biał. гэтак сама.

IV. Podsumowując rozważania o wpływach języka białoruskiego na polszczyznę Polaków pokolenia 1920–1940 można stwierdzić, że największym wpływom podlega fonetyka informatorów. Najliczniejsze przykłady są związane z akaniem. Zjawisko akania wystąpiło u wszystkich informatorów. Również wpływami białoruskimi można uzasadnić występowanie głoski [u], tylnojęzykowej szczelinowej wymowy dźwięcznego [y], występowanie głosek protetycznych oraz mieszaniu artykulacji niektórych spółgłosek pod wpływem czynnego polilingwizmu informatorów.

Cechy fleksyjne, które podległy pewnym zmianom pod wpływem języka białoruskiego są ściśle powiązane ze zmianami, które powoduje akanie. Wywiera ono bowiem wpływ na kształtowanie się niektórych form fleksyjnych, co prowadzi nie tyle do zmian paradygmatu, ile do rozmycia się końcówki spowodowanej wymową niezgodną z zapisem rzeczywistym. Do takich przykładów zaliczyć można: występowanie końcówki –a w mianowniku liczby pojedynczej rodzaju nijakiego, końcówki –am w narzędniku liczby pojedynczej rodzaju męskiego oraz szeroko poświadczony synkretyzm biernika–mianownika rzeczowników w rodzaju żeńskim w liczbie pojedynczej. Również w pierwszej osobie liczby pojedynczej czasowników

pierwszej i drugiej koniugacji w wyniku akania obok odnosowanej końcówki osobowej -ę>-e występuje końcówka -a.

W składni i słowotwórstwie nie dało się zauważyć cech typowo białoruskich. Można mówić jedynie o występowaniu cech o genezie wschodniosłowiańskiej.

W słownictwie Polaków urodzonych w międzywojniu wpływy białoruskie nie są tak znaczne jak wpływy rosyjskie. Niemniej jednak leksyka białoruska w mowie badanego pokolenia jest obecna. Wśród interferencji białoruskich dużo jest zapożyczeń, które stanowią 37% ogółu zarejestrowanej leksyki o podłożu białoruskim. Fakt, że większość interferencji z języka białoruskiego jest zaadaptowana fonetycznie oraz gramatycznie, świadczy o długoletnich kontaktach językowych pomiędzy polszczyzną a językiem białoruskim.

Maryia Anufryieva

Influence of Belarusian on the Polish Language of Poles in the Hrodna Region: Generation of the 1920s and the 1940s (with Examples of Recordings and Interviews from Hrodna, Lida and Vawkavysk)

A b s t r a c t

The article discusses the influence of the Belarusian language on the Polish language of Poles born in the interwar period and still living in the three cities of the Hrodna Region in Belarus (in Hrodna, Lida and Vawkavysk). The basis for the linguistic analysis was comprised of recordings of interviews conducted by the author in 2015. Based on the analysis of the Polish language of the generation born in the period between the 1920s and 1940s, it can be said that the biggest influences are connected with phonetics, the most numerous examples of which are associated with akanye. Also, the influence of Belarusian may be justified by the occurrence of phonemes [ɯ], [ɤ], the occurrence of sounds prothesis (v-, u-, j-) and mixed articulation of certain consonants. Certain features of inflection that are subject to changes due to the influence of the Belarusian language are closely linked to changes which cause akanye. This does not lead to a paradigm shift, but rather to blurring the ending of the word due to the pronunciation incompatible with the real written word. The syntax and word formation could not be observed in terms of a typical Belarusian influence. Only the influence of East Slavic languages can be noticed. In vocabulary the most frequent examples are borrowings (foreign and loan words).